

Küresel Dönemde Türkiye'nin Borç Yapısındaki Dönüşüm

Aysun KOÇAK*

Özet

Küreselleşme sürecinin hüküm sürdüğü bu yüzyılda borçlanma, Türkiye'nin en önemli sorunlarından birisi olmuştur. Bu çalışmada Türkiye'nin kamu borçlarının boyutları incelenerek bu boyutlarda dönüşüm olup olmadığı araştırılmıştır. Türkiye'de kamu borçlarının finansmanı için, 1980'li yıllarda daha çok dış borçlanma tercih edilirken, 1990'lı yılların ortasından günümüze kadar ağırlıklı olarak iç borçlanmaya başvurulmuş, iç borçlanma içerisinde de kamu borçları 2000'li yıllarda azalırken özel borçlar artış göstermiştir. Ancak özel kesim tarafından kamu borçlarını finanse etmek için 2000'li yıllarda yurt dışı piyasalardan kur riski alınarak borçlanılmıştır. Bu itibarla, nihai olarak borç alıcısı olan dış piyasaların konumu boyut değiştirerek var olmakta ve Türkiye üzerinden kaynak elde etmeye devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Borç, Borç Yönetimi, Türkiye'de Borçlar, İç ve Dış Borç, Borç Dağılımı, Borçlanmada Dönüşüm

Transformation in the Debt Structure of Turkey During Globalization Period

Abstract

Borrowing has been one of the most important problems of Turkey during the current globalization century. This study examines dimensions of the Turkey's public debts and explores whether any transformation has been experienced in these dimensions. In 1980s, Turkey preferred mainly external borrowing for the debt financing, while internal borrowing has been preferred more commonly from mid-1990s up to now; and public debts' share in the internal borrowing decreased in the 2000s whereas private debts gradually increased in the same period. However, with an aim to financing public debts, private sector began to borrow from external markets by taking the risk of FX rates in 2000s. In this regard, external markets

* Sayıştay Başdenetçisi, Kamu Yönetimi Uzmanı, kocakaysun@gmail.com

maintained their positions as the final borrower by some changes and they has continued to get resources through Turkey.

Key Words: *Debt, Debt Management, Debts in Turkey, Internal and External Debts, Debt Distribution, Transformation in the Borrowing*

JEL Classification Code: *H63*

Giriş

Küreselleşme sürecinin hüküm sürdüğü bu yüzyılda hemen hemen bütün ülkelerin ortak sorunlarından birisi borçlanmadır. Ancak bu sorun daha çok gelişmekte olan ülkeler için önem arz etmektedir. Gelişmiş ekonomilerde borçlanma, genellikle ekonomik dengeyi sağlamakta ya da mevcut ekonomik dengenin sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Oysa ki gelişmekte olan ülkelerde ve ülkemizde borçlanma, ekonomide ciddi bir problem yaratmaktadır. Çünkü borçlanma vergi gibi sürekli bir gelir kaynağı olarak görülmekte; bu itibarla bütçe açıkları sonucunda oluşan gelir gereksinimini sağlamak amacıyla kullanılmaktadır. Bu husus ise, tekrarlanan borçlanma sürecini gündeme getirmektedir. Bu çalışmanın amacı; küresel dönemde Türkiye’de kamu borçlanmasının boyutlarında dönüşümün oluşup oluşmadığını tespit etmektir. Bu itibarla, çalışmanın üç önemli iddiası bulunmaktadır. Birincisi, Türkiye’nin kamu borçları 1990’lı yılların ortasından itibaren dış borçlardan iç borçlara yönelmiştir. İkincisi, kamu iç borçlarının bileşimi 2000’li yılların ortasından itibaren kamudan özele doğru kaymıştır. Üçüncüsü, Türkiye’de özel kesim borçlarını 2002 yılının ortasından itibaren dış borçlarla finanse etmektedir.

1. Türkiye’de Borçlanma ve Kamu Kesimi Borçlanmasının Nedenleri

1.1. Türkiye’de Kamu Kesimi Borçlanma Gereği ve Unsurları

Kamu kesimi borçlanma gereği, kamu giderlerinin, kamu gelirlerinden fazla olması sonucu ortaya çıkan açık nedeniyle oluşur. Kamu kesimi finansman açığının standart tanımı, toplam kamu gelirleriyle giderleri içinde, borçlardaki değişmeler dışında ortaya çıkan fark olarak ifade edilebilir.¹

Ortaya çıkan kamu kesimi finansman açıkları, bu açığın finansmanı sorununu gündeme getirmektedir. Genellikle kamu açığının finansmanı için kullanılan kavram kamu kesimi borçlanma gereğidir (KKBG). KKBG, kamu giderinin kamu gelirinden fazla olması nedeniyle ortaya çıkan açıktan dolayı meydana gelmektedir.² Söz konusu kavram içerisinde borçlanma gereği ifadesinin yer almasının nedeni ise açığın kapatılması için ne kadar borçlanmak gerektiğini ölçmeye yaramasıdır. KKBG, büyüklükleri itibarıyla maliye politikalarının hedeflerinin tespit edilmesinde ve uygulanacak politikaların tercih edilmesinde dikkate alınan oldukça büyük öneme sahip bir ekonomik göstergedir.

1980’lerde geliştirilen kamu kesimi borçlanma gereği, son yıllarda yaygın biçimde kullanılmaktadır. Kamu kesimi ve bu kesimi oluşturan parçalar ülkeden ülkeye ve uygulanan siyasal modele göre önemli farklılıklar gösterdiğinden, genel

¹ Mahfi Eğilmez, Ercan Kumcu, *Ekonomi Politikası*, Ekonomi Politik Yayınları, 2001, s.144

² Mahfi Eğilmez, *Hazine*, Remzi Kitabevi, Yenilenmiş 4. Baskı, 2004, s.64

bir hesap yöntemi vermek zor olsa da, kamu kesimi borçlanma gereğinin, kamu kesimi açıklarının GSMH'ye oranı olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır.³

2000'li yılların başında Türkiye ekonomisinin temel makro ekonomik sorunları arasında yer alan ve kamu borçlanmasının hızla artmasına yol açan KKBG, 1980'li yılların sonlarından itibaren genişleyerek artmıştır. 1990'lı yıllarda bu artış trendi devam etmiş ve nihayetinde 2000'li yılların başında büyük bir soruna dönüşmüştür. Kamu kesiminin gelir ve harcamaları arasındaki fark kamu kesimi dengesini ortaya çıkarmaktadır. Türkiye'de kamu kesimi borçlanma gereğinin ölçülmesi; konsolide bütçe açığına KİT'lerin finansman açıkları, bütçe dışı fonların finansman açıkları, mahalli idarelerin finansman açıkları, sosyal güvenlik kurumlarının finansman açıkları, döner sermayeli kuruluşların finansman açıkları dahil edilerek bu toplamın gayri safi milli hasılaya bölünmesi suretiyle elde edilmektedir.⁴

Türkiye'de kamu kesimi borçlanma gereğinin 1980-2008 dönemindeki gelişimini ve kamu kesimi dengesi içinde yer alan unsurların KKBG içindeki payı (GSMH'ye oranlar) Tablo 1'de yer almaktadır. Tablo 1'e göre Türkiye'de kamu kesimi borçlanma gereğinin bazı yıllar azalma eğilimi gösterse bile çoğu zaman artış trendi sergilediği söylenebilir. Nitekim kamu kesimi borçlanma gereğinin GSMH'ye oranı 1980'li yıllarda ortalama %3-5 arasında seyrederken, 1989 yılından itibaren hızla yükselmeye başlamış 1993 yılında %10,1 seviyesine çıkmıştır. Bunun nedeni, kamu harcamalarının, kamu gelirlerinden hızlı artmasıdır. Ancak kamunun harcamalarındaki artış, kamunun yatırım harcamalarından değil, tüketim harcamalarındaki artış sonucudur.⁵ Bu oran, 1994 krizi sonrasında alınan istikrar tedbirleri ve daraltıcı maliye politikalarının etkisiyle ilgili 1995 yılında %5'e gerilemiştir. Sonraki yıllarda bu politikalar sürdürülemedince kamu kesimi borçlanma gereği 1997 yılında tekrar artış eğilimine girmiştir. Bunun sonucunda kamu kesimi borçlanma gereğinin GSMH'ye oranı 1999 yılında %15,6 olmuştur. Ancak kamu kesimi borçlanma gereğinde esas artış 2001 yılında yaşanmıştır. 2001 yılında şubat krizinin etkisi ve bu etkinin borç faizlerini arttırması nedeniyle kamu kesimi borçlanma gereğinin GSMH'ye oranı %16,4 olmuştur. Son birkaç yıl ise kamu kesimi borçlanma gereğinde azalma eğilimleri başlamış ve 2005 yılı itibarıyla %0,9 seviyesine gerilemiştir. Bu oran 2001 yılından sonra düşmeye başlamış, 2005 ve 2006 yıllarında negatif değer almıştır. 2007 yılında nötr değer almış, 2008 yılında ise tekrar negatif değer alarak %-0,3 değerini almıştır.

Kamu kesimi borçlanma gereğini oluşturan açıklar sırasıyla; konsolide bütçe açıkları, sosyal güvenlik kuruluşlarının yol açtığı açıklar, KİT açıkları, fon ve yerel yönetimler açıklarıdır.

1.1.1. Konsolide Bütçe Açıkları

Türkiye'de kamu kesimi borçlanma gereğinin büyük bölümü konsolide bütçe açıklarından kaynaklanmaktadır. Konsolide bütçe, genel bütçe ve katma bütçelerin toplamına eşitti. Katma bütçeler, genel bütçeden katma bütçelere yapılan hazine yardımlarını da içerdiğinden, bu toplamdan hazine yardımları düşülmekteydi.⁶ Ancak 2006 yılından itibaren konsolide bütçe yerine 5018 sayılı Kamu Mali

³ Mahfi Eğilmez, Ercan Kumcu, 2001, s.144

⁴ Mahfi Eğilmez, 2004,s.65

⁵ Hakkı Soylu, *Türkiye'de Senyoraç Gelirleri ve Kamu Açıkları*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No:81, 1997, s.90.

⁶ Ayaç Eker ve Metin Meriç, *Devlet Borçları: Kamu Kredisi*, İzmir, 2000, s.282-283

Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ile birlikte merkezi yönetim bütçesi kavramı getirilmiştir.

Türkiye'de konsolide bütçe açıklarının artmaya başlaması daha çok 1990'lı yılların ikinci yarısında olmuştur. Tablo 1'de de görüldüğü üzere konsolide bütçe açığının GSMH'ye oranı 1980'li yıllar boyunca ortalama olarak %2-4 arasında seyrederken 1990 yılında negatif değer olarak %-0,5 değerini almıştır. 1990'lı yılların ilk yarısında genellikle dalgalı bir seyir izlemiştir. 1991 yılında %1,5; 1992 yılında bir önceki yıla oranla azalış göstermiş ve %0,6 değerini almıştır. 1993 yılında %6,7 değerini alırken 1994 ve 1995 yıllarında %4 civarında seyretmiştir. Ancak bu oran 1996 yılında %8,3 seviyesine çıkmıştır. Ancak konsolide bütçe dengesindeki en önemli artışlar 2000'li yıllarda olmuştur. Nihayetinde kamu kesimi borçlanma gereğinin GSMH'ye oranı 2001 yılında %17,4 oranına ulaşarak büyük bir mali soruna dönüşmüştür. Bu yıldan sonra konsolide bütçe açığında düşüşler yaşanmıştır. Aynı yıllarda, GSMH'da görülen artışlar da konsolide bütçe açığı/GSMH oranını azaltan unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu oran; 2002 yılında %14,8'e gerilemiş, 2003 yılında %11,3 olurken 2004 yılında %7,1 değerini almıştır. Ancak 2005 yılında bu oran %1,7 olarak gerçekleşmiştir. Ancak 2006 yılından itibaren konsolide bütçe yerine 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanununu yürürlüğe girmesi ile birlikte merkezi yönetim bütçesi tabloya alınmıştır. 2006 yılında merkezi yönetim bütçe açıklarında bir azalma trendi görülerek kamu kesimi borçlanma gereği %0,8 olurken 2007 ve 2008 yıllarında ortalama %2,5 olarak gerçekleşmiştir.

1.1.2. Sosyal Güvenlik Kuruluşları Açıkları

Kamu kesimi borçlanma gereğine yol açan ikinci unsur sosyal güvenlik kuruluşlarının yol açtığı açıklardır. Bilindiği gibi sosyal güvenlik kuruluşları, özünde dayanışma gereksiniminin ülke ölçeğinde kurumsallaşmış halidir. İşlevi ve etkinliği açısından tutarlı ve sürdürülebilir bir sosyal güvenlik sistemi bireylerin karşı karşıya kaldıkları risklerde birbirine destek olabilme olanağını sağlamaktadır.⁷ Uzun yıllar Türkiye'de sosyal güvenlik kuruluşları, Emekli Sandığı, Bağ-Kur, Sosyal Sigortalar Kurumu ve özel sandıklardan oluşmaktaydı. Ancak 16/05/2006 tarih ve 5502 sayılı Sosyal Güvenlik Kurumu Kanunu ile sosyal güvenlik kurumları tek çatı altında toplanmış, yeni sosyal güvenlik kurumları ise, Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı ve Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü olarak belirlenmiştir.

Sosyal güvenlik kuruluşlarının kendilerine mahsus özel gelirleri bulunmaktadır. Ancak bu kuruluşların gelirleri giderlerini karşılamaya yetmediğinde ortaya çıkan açık merkezi hükümet bütçesinden yapılan transferlerle karşılanmaktadır. Türkiye'de sosyal güvenlik kuruluşlarının mali dengelerine bakıldığında bu kuruluşların mali dengelerinin bozulması ve finansman güçlükleri çekmeleri 1990'lı yılların ortalarından sonra söz konusu olmaya başlamıştır. Sosyal güvenlik kuruluşlarının finansman açıklarının önemli bir kısmı konsolide bütçeden yapılan transferlerle karşılandığı için bu kurumun açıkları kamu kesimi borçlanma gereği içerisinde düşük bir oranda gözükmektedir. Sosyal güvenlik kuruluşlarının mali dengesindeki bu bozulmaların nedeni ise sistem içerisinde meydana gelen birkaç gelişmeden kaynaklanmaktadır. Bu nedenlerden en önemlisi bu kuruluşlarda biriken fonların uzun yıllar diğer kamu açıklarının kapatılmasında kullanılmasına rağmen

⁷ http://www.hazine.gov.tr/sosyal_guvenlik.pdf, 11/ 04/2009

karşılığında piyasanın çok altında faiz ödenmesidir. İkinci neden, 1990'lı yılların başında emeklilik yaşı erkeklerde 55, kadınlarda 50 olmasına rağmen 1992 yılından sonra emeklilik yaşının erkeklerde 43, kadınlarda 38'e çekilmesidir. Üçüncü olarak bu kuruluşların sağlık harcamalarının yıllar itibarıyla artış göstermesi de kuruluş giderlerini sürekli arttırmıştır. İlave olarak 2002-2003 yıllarından sonra sisteme aktif sigortalı girişi sayısının azalmaya başlaması, yapısal nitelikli reformların yapılamaması, bu kuruluşların açıklarını arttıran diğer nedenler olarak sayılabilir.⁸

1.1.3. KİT Açıkları

Kamu kesimi borçlanma gereği içerisinde payı olan üçüncü unsur; KİT'lerin açıklarıdır. Bilindiği gibi KİT'ler, ekonomik faaliyette bulunmak üzere devlet ya da başka bir kamu kuruluşu tarafından yalnız veya ortaklık yolu ile oluşturulan, sermayesinin tamamı veya çoğunluğu devlet veya diğer kamu kuruluşlarına ait bulunan, doğrudan doğruya veya dolaylı biçimde devlet tarafından denetlenen ve ürettikleri mal ve hizmetlerden yararlanabilmek için karşılık ödenmesi gereken iktisadi işletmelerdir.⁹

KİT'lerin finansman dengelerinin bozulmaya başlaması 1980'li yıllardan sonra olmuştur. Özellikle 1980'lerin yanlış tercih ve kararları nedeniyle 1990'lardan itibaren KİT ürünlerine yönelik verilen destekler kaldırılırken, KİT ürünlerine sürekli zam yapılmaya başlanmıştır. Hazinesin KİT'lere yönelik yatırımları büyük ölçüde daraltılırken, finansman sıkıntısı içine düşen KİT'lerin iç ve dış borçlanmaya başvurmasının önu açılmıştır ve hızla bozulan finansman yapıları piyasa koşulları içerisinde alınan kararlarla daha da kötüleşmiştir. Ayrıca KİT'ler hızla bozulan finansman yapıları için fiyat arttırma seçeneğini de politik nedenlerle fiyat hareketlerinin gerisinde belirlemek zorunda kalmıştır.¹⁰ Bu itibarla KİT'lerin finansman açıkları gittikçe artış göstermiştir.

1990'lı yıllara gelindiğinde KİT'lerin bu finansman açıkları bazı yıllar GSMH'nin %3-4'üne ulaşmıştır. 1994 krizi ve sonrasında uygulamaya konulan politikalar sonucunda KİT'lerin finansman açığı azalmış, hatta bazı yıllar finansman fazlası verilmiştir. Bu husus tabloda negatif değerlere tekabül etmiştir. Ancak 1998 yılından sonra KİT'lerin finansman açığı tekrar artmaya başlamıştır. Nitekim KİT'lerin finansman açığı 1999 yılında GSMH'nin %2,3'ü civarında gerçekleşmiştir. 2002 ve 2008 yılları arasında ise KİT'ler tekrar finansman fazlası vermeye başlamıştır.¹¹ Ancak sosyal güvenlik kuruluşları açıklarında olduğu gibi, KİT'lerin finansman açıklarının önemli bir kısmı konsolide bütçeden yapılan transferlerle karşılandığı için KİT'lerin açıkları kamu kesimi borçlanma gereği içerisinde olduğundan düşük gözükmektedir.

1.1.4. Fonlar

Kamu kesimi genel dengesi içinde yer alan dördüncü unsur fonlardır. Fonlar, belirli bir amacın veya birbirine yakın amaçlar grubunun gerçekleştirilmesi için

⁸ Ferhat Emil, H. Hakan Yılmaz ve Caroline Van Rijckeghem, "Kamu Borcu Nasıl Oluşturdu? Bu Noktaya Nasıl Gelindi? Turkish Debt 1990-2002: How Did We Get Here", *TESEV Yayınları*, Mayıs 2005, s.21

⁹ Yakup Kepenek, *100 Soruda Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1990, s.9,11

¹⁰ Korkut Boratav, Ergun Türkcan, *Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, 1993, s.242

¹¹ M. Said Ceyhan, "Türkiye'de Kamu Borçlarının Boyutları ve Karşılaştırılması İle Kamu Borçlanma Gereğinin Temel Nedenleri", *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2005, Cilt: IX, Sayı: 1-2, s. 653

belirli kaynakların toplandığı ve harcandığı, bütçe bağlantılı veya bütünüyle bütçe dışı kamusal nitelikli özel hesaplardır.¹² Ülkemizde de özellikle 1980'li yıllarla birlikte her alanda hızla yaygınlaşan fon uygulamaları kamu maliyesinin belirleyici bir unsuru haline dönüşmüş ve ayrı bir alt mali sistem oluşturmuştur. Türkiye'de 1980'li yıllarda daha önceden varolan fon uygulamalarının yaygınlaşmasına ve adeta bir fon ekonomisine dönüşmesine götüren ana nedenler; bütçe kurallarının dar sınırlarını aşma gerekçesi, bütçe dışına çıkarma araçlarının yetersiz kalması ve yeni kaynakların harekete geçirilmesi gerekçesi olarak sıralanabilir.¹³ Fon uygulamalarının etkinliğinin arttığı ve bütçe dışı fon sayısının doruğa çıktığı dönem 1980'li ve 1990'lı yıllar olmuştur. 1990'lı yılların ikinci yarısından sonra fon sayısı 80'i bulmuştur.¹⁴ Fonlar, giderek hemen her alandan kaynak toplayan, kullanım amaçları dışına çıkabilen, kaynakların etkin kullanımından uzaklaştırılmasına yol açan, yeterli ve etkin denetimleri yapılamayan ve süresiz çalışan bir sisteme dönüşmüştür. Başka bir ifadeyle, fon sistemi çözdüğünden daha fazla sorun yaratmaya başlamıştır.¹⁵ Kamu maliyesinde saydamlığı ve hesap verilebilirliği ciddi şekilde yok eden fon uygulamaları kuruldukları yıllarda finansman fazlası verirken, 1990'lı yıllarda finansman açığı vermeye başlamıştır. Bu açıklar her seferinde merkezi bütçeden kapatılmış ve borç yükünün artmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler neticesinde, gelirleri açısından bütçenin önemli bir büyüklüğüne ulaşan fon sisteminin disiplin altına alınması ve bu suretle mali disiplin ve saydamlığın artırılması amacıyla fon sisteminin tasfiye edilmesi gereği ortaya çıkmıştır. Bu nedenle 2000'li yıllarda bütçe dışı fonların pek çoğu uygulamadan kaldırılmıştır.

1.1.5. Yerel Yönetimler

Kamu kesimi genel dengesi içinde yer alan beşinci unsur; yerel yönetimlerdir. Yerel yönetimler, yerel halk tarafından seçilmiş kişilerce yönetilen, bir tüzel kişiliği olan, bağımsız ya da özerk bir konumu ve kendisine ait bir maliyesi bulunan yönetsel kurumlardır.¹⁶ Merkezi idarenin dışında yer alan yerel yönetimler, hem kendi gelirlerini arttırma konusunda başarısız olmaları hem de harcamalarındaki artışlar nedeniyle borçlanmaktadır. Borçlanma, 1980'li yılların ilk yarısı sona erdiğinde, Türkiye yerel yönetim tarihine yeni bir unsur olarak girmiştir. Burada sözü edilen devlet kuruluşlarına değil özel kuruluşlara olan borçlanmadır. Türkiye'de 1980'li yıllara kadar kredi gereği kamu kaynaklarından sağlanmıştır.¹⁷ 1986 yılından itibaren özellikle Merkez bankasının kamu kesimine kredi verme uygulamasını daraltması nedeniyle yerel yönetimler özel sermayeden borçlanmaya başlamıştır.¹⁸ Yerel yönetimlerin yabancı kaynak kullanımı da aynı tarihte yaygınlaşmaya başlamıştır. Ancak küreselleşme ile birlikte yerel yönetimlerin özellikle 1990'lı yıllarda uluslararası resmi kredi kaynakları ile özel kredi kaynaklarından hazine kefaletine dayanan dış borçlanmaları artmıştır.¹⁹ Bu borçlar

¹² Oğuz Oyan, Ali Rıza Aydın, *Türkiye'de Maliye ve Fon Politikaları Alternatif Yönelişler*, Adım Yayıncılık, 1991, s.113

¹³ Oğuz Oyan, Ali Rıza Aydın, 1991, s.127,131,133

¹⁴ www.hazine.gov.tr, 22/04/2009

¹⁵ Oğuz Oyan, Ali Rıza Aydın, 1991, s.148

¹⁶ Birgül Ayman Güler, *Yerel Yönetimler Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1998, s.8

¹⁷ Birgül Ayman Güler, 1998, s.205

¹⁸ http://idari.cu.edu.tr/igunes/yerel/borclanma1.htm, 16/06/2009

¹⁹ Birgül Ayman Güler, 1998, s.211

zamanı geldiğinde yerel yönetimler tarafından ödenmediğinde ise hazine tarafından ödenmiştir. Bunun sonucunda hazine kendi borçları yanında bir de önceden garanti etmiş olduğu yerel yönetimlerin borçlarını ödemek zorunda kalmış bu da hazinenin borçlanma ihtiyacını daha da arttırmıştır. Bunun yanı sıra mahalli idareler içerisinde belediyelerin SSK prim borçları ve yatırılmayan gelir vergileri, ödenmeyen müteahhit borçları, ödenmeyen elektrik ve su borçları da çoğu zaman merkezi idarece karşılanmaktadır.²⁰

Tablo 1: Kamu Kesimi Borçlanma Gereğinin Bütçe Türlerine Göre Dağılımı (GSMH'ye Oranlar)

	KONSOLİDE BÜTÇE	-FAİZ DIŞI KONSOLİDE BÜTÇE	KİT	-İŞLETMECİ	-TASARRUFÇU	MAHALLİ İDARELER	DÖNER SERMAYELİ KURULUŞLAR	SOSYAL GÜVENLİK KURULUŞLARI	FONLAR	ÖZELLEŞTİRME KAP. KUR.	TOPLAM KAMU KESİMİ BORÇ GEREĞİ
1980	3.1	2.5	4.9	5.1	-0.2	0.3	0.5	-	-	-	8.8
1981	1.5	0.6	2.4	3.9	-1.5	0.0	0.0	-	-	-	4.0
1982	1.5	0.7	1.9	2.5	-0.5	0.0	0.1	-	-	-	3.5
1983	2.2	0.7	2.2	2.8	-0.6	0.0	0.5	-	-	-	4.9
1984	4.4	2.4	1.9	2.3	-0.4	0.1	0.0	-0.3	-0.5	-	5.4
1985	2.3	0.3	2.5	2.4	0.0	-0.1	-0.4	0.0	-0.6	-	3.6
1986	2.8	0.2	2.6	2.6	-0.1	0.3	-0.3	0.0	-1.7	-	3.7
1987	3.5	0.5	3.3	3.4	-0.2	0.5	0.0	-0.6	-0.6	-	6.1
1988	3.1	-0.8	2.2	2.1	0.1	0.4	0.1	-0.4	-0.5	-0.1	4.8
1989	3.3	-0.3	1.9	2.0	0.0	0.2	0.0	-0.4	0.4	-	5.3
1990	-0.5	3.7	3.9	-0.2	0.0	0.0	-0.3	0.6	0.2	-	2.3
1991	1.5	3.1	3.3	-0.2	0.3	0.0	0.1	0.9	0.4	-	4.0
1992	0.6	3.2	3.7	-0.5	0.8	0.0	0.2	1.3	0.7	-	4.4
1993	6.7	0.9	0.7	1.0	-0.3	0.7	0.0	0.6	0.9	0.7	10.2
1994	3.9	-3.8	-0.3	-0.5	0.2	0.4	0.0	0.6	0.9	0.7	6.2
1995	4.0	-3.3	-0.2	-0.6	0.4	0.2	0.0	0.4	0.6	-0.1	5.0
1996	8.3	-1.7	-0.6	-0.4	-0.1	0.3	0.0	0.0	0.1	0.5	8.6
1997	7.6	-0.1	-0.4	0.5	-0.9	0.3	0.0	0.1	0.0	0.1	7.7
1998	7.3	-4.3	1.3	1.2	0.1	0.4	0.0	0.4	0.0	0.0	9.4
1999	11.9	-1.8	2.3	2.2	0.2	0.4	-0.1	0.2	0.7	0.1	15.6
2000	10.9	-5.3	1.6	1.5	0.2	0.4	-0.1	-0.3	-1.2	0.4	11.8
2001	17.4	-5.8	0.0	0.0	0.0	0.3	-0.1	-1.1	-0.5	0.4	16.4
2002	14.8	-4.0	-1.1	-1.1	0.0	0.1	-0.2	-1.0	0.0	0.1	12.7
2003	11.3	-5.2	-0.4	-0.4	0.0	0.4	-0.3	-1.1	-0.2	-0.4	9.4
2004	7.1	-6.1	-0.4	-0.4	0.0	-0.1	-0.3	-1.0	-0.5	-0.2	4.7
2005	1.7	-7.7	-0.1	-0.1	0.0	-0.1	-0.3	-0.9	-0.6	0.0	-0.4
2006	Merkezi yönetim bütçesi	0.8	-0.2	-0.1	0.0	-0.1	-0.3	0.0	-1.0	-0.2	-2.6
2007		2.3	-0.6	-0.2	0.0	0.2	-0.2	-0.2	-1.0	-0.1	0.0
2008		2.5	0.0	-0.1	0.0	0.0	-0.2	0.1	-1.1	-0.1	-0.3

Kaynak: Devlet Planlama Teşkilatı Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, <http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?IcerikRef=1678&WorkArea=ctl38,17/06/2009>.

2. Türkiye'de Borçlanma Yapısında Dönüşüm

Türkiye hemen her yıl kamu bütçe açığı veren ve bu açıkların GSMH içindeki payının giderek arttığı bir ülkedir. Kamu kesimi açıkları çok büyük hacme ulaşmıştır ve süreklilik arz etmektedir. Kamu açıklarının özellikleri ve bunların finanse ediliş şekli, açıkların döngüsel bir etkiyle büyümesi ve dolayısıyla, borçların sürekli olarak artması sonucunu doğurmaktadır. Kendini besleyen bu döngünün kırılmaması durumunda borç yükü kaldırılmayacak bir ağırlığa ulaşmıştır. 1990'lı yılların ortalarında ve 2000'li yılların başında Türkiye'de yaşanan makro ekonomik

²⁰ Birgül Ayman Güler, 1998, s.212

istikrarsızlıklar ve üstlenilen riskler sonucunda, kamu borç stoku hem miktar olarak artış göstermiş hem de kompozisyon olarak değişmiştir. Türkiye'de 1990'lı yılların ortasından itibaren dış borçlanmanın ağırlığını iç borçlanma almıştır. Borçlanmanın kamu-özel bileşiminde ise kamunun ağırlığını piyasa, başka bir ifadeyle özel kesim almıştır. Çalışmanın bu bölümünde kamu borç stokunun son yıllardaki gelişimi ve değerlendirilmesi yapılacaktır. Bu bağlamda öncelikle 1980 sonrası dönemde Türkiye'nin iç ve dış borçları ele alınacaktır. Daha sonra Türkiye'nin borç yapısında yaşanan dönüşüm ortaya konulacaktır.

2.1. İç Borçlar

Ülkemizde kamu açıklarının finansmanında özellikle 1980 sonrası dönemde ağırlık kazanan iç borçlanma, boyut ve niteliği itibarıyla günümüzde ekonominin karşı karşıya bulunduğu en önemli sorunlardan birisi haline gelmiştir. İç borçlar, kamu bütçesinde yer alan hizmetlerin finansmanı için yurt içi kaynaklardan elde edilen ve alınması ile ödenmesi durumlarında ülkenin toplam kaynaklarının artması ya da azalmasını sonuçlandırmayan kamu borçlanması türü şeklinde tanımlanabilir.²¹ İç borçlar hükümetin ülke sınırları içindeki kişi ve kuruluşlara milli para cinsinden borçlanmasıdır. Bu borçlanmanın ekonomik niteliği, satın alma gücünün özel ve kamu kesimi arasında el değiştirmesidir.²²

Bir borcun iç borç olup olmadığını belirleyen temel unsur, borcun ihraç yeri ve borcun milli gelir ile karşılanıp karşılanmadığıdır. İç borçlanmada alacaklı ile borçlu aynı ekonomi içerisinde yer almaktadır. Ayrıca ister iç piyasadan ister dış piyasadan sağlansın aynı uyruklu kişilerden alınan borcun da iç borç sayılması gereğini savunanlar vardır.²³ İç borçlar Gayri Safi Milli Hasıla'nın (GSMH) bir bölümünden alındığından GSMH'nin büyüklüğü, yapısı ve dağılımı ile son derece ilgili ve bağlantılıdır. İç borç ödemeleri GSMH'da bir azalma ya da artma meydana getirmemektedir. Çünkü, milli gelirin bir kısmının bireylerden, özel teşebbüs ve kamu kurumlarından devlete veya onun yetkili kıldığı kurumlara transferini ifade etmektedir.²⁴ İç borçlanma, milli ekonomi içerisinde bir el değiştirme olmakla birlikte özellikle kullanılmayan fonların üretime katılmasını sağlamak yoluyla kalkınmayı hızlandırıcı ve ekonomik dengeyi koruyucu etkiler yaratabilir.²⁵

Bu açıklamalar altında, devletin iç borçlanmaya başvurma nedenlerini şöyle sıralamak mümkündür:²⁶

- Mevcut vergilerin arttırılmasının ya da yeni vergiler konulmasının yaratacağı ekonomik, siyasi ve sosyal güçlükler,
- Devletin gelir ve giderleri arasında zaman yönünden ortaya çıkabilecek dengesizlikler,
- Ekonomisinde kamu kesimi ağırlık taşıyan ülkelerde kamu kesimi kaynak açıkları,
- Ekonomide görülen sürekli ve/veya geçici dengesizliklerin giderilmesi,

²¹ Aytaç Eker ve Metin Meriç, 2000, s.85

²² Ahmet Erol *Ekonomik Etkileri Açısından Türkiye'de Devlet Borçları (1981-1990)*, Maliye ve Gümrük Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayın No:1992/324, Ankara, s.50

²³ Sait Açıba, *Devlet Borçlanması*, 1.Baskı, Adım Yayıncılık, Ankara, 1991,s.16

²⁴ Aytaç Eker ve Metin Meriç, 2000, s.54

²⁵ Macit İnce, 2001, s.54

²⁶ Fatih, Saraçoğlu, "1980-2001 Yılları Arasında Türkiye'de İç Borçların Yapısal Gelişimi Ve Değerlendirilmesi", *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, Sayı:45 Cilt:13, Sonbahar 2002, s.56

-Vadesi gelen bir borcun ödenmesi, gibi nedenlerle iç borçlanmaya başvurulmaktadır.

Türkiye, iç borçlanmayı, önemli bir ekonomi politikası aracı olarak kullanmaktadır. Duruma bu yönüyle bakıldığında iç borçlanmanın iki temel nedeni vardır. Bunlardan birincisi, kamu kesimi finansman açıklarını kapatmak, diğeri ise borçlanmayı makro ekonomik politikalar için bir araç olarak kullanmaktır. Türkiye için kamu kesimi finansman açıklarını kapatma amacının belirgin şekilde çok daha ağırlıklı olduğu söylenebilir.²⁷

2.1.1. İç Borç Stoku

Türkiye’de 1980 sonrası küresel dönemde, kamu açıklarının giderek artmasına paralel olarak iç borç stoku da artmıştır. Bu husus, devletin her geçen yılda kaynak ihtiyacının arttığını ve olağan kamu gelirleri ile karşılanmayan giderlerin borçlanma yoluyla karşılanmaya çalışıldığını göstermektedir. Özellikle kriz dönemlerinde, dış borç bulma sorunu söz konusu olmuş, bu dönemde kamu, net borç ödeyicisi konumuna gelmiş ve iç borç stoku büyük oranda artmıştır.²⁸

Tablo 2, 1980-2008 döneminde Türkiye’de iç borçların milyon YTL olarak miktarını ve Gayri Safi Yurtiçi Hasıla’ya (GSYH) oranını göstermektedir. 1980 sonrası dönemde yıllar itibarıyla iç borç stokunun gelişimine baktığımızda, iç borç stokunda sürekli bir artış olduğunu görmekteyiz. Tabloya göre; iç borç stokunun GSYH’ya oranı 1985 yılı itibarıyla %15 iken, 1987 yılında itibaren bu oran tekrar düşmeye başlamıştır. 1987 yılından sonraki düşüş eğiliminin en önemli nedeninin iç borçlar yerine dış borçlara yönelmesi ve ülke içi borçlanılabilir fonların azlığından olduğu söylenebilir. Bu durum, özel tasarrufların yetersizliği, sermaye piyasasının gelişmemiş olması gibi nedenlerle iç borçlanma kapasitesinin sınırlandırılmış olmasından kaynaklanmaktadır.²⁹ 1990 yılına gelindiğinde bu oran %11 olarak gerçekleşmiştir. Ancak 1996 yılından itibaren kademeli olarak artış yaşanmaya başlamıştır. 1999 yılına gelindiğinde, iç borç stokunun GSMH’ya oranı yüksek kamu açıkları ve reel faizler nedeniyle hızlı bir sıçrama göstererek %22 seviyesinde gerçekleşmiştir. 2001 yılında ise bu oran yaşanan krizlerin etkisiyle aşırı bir sıçrama göstererek %51 olarak en yüksek değerine ulaşmıştır. 2001 yılından itibaren uygulanan yapısal reformlar sonucunda bu oranda kademeli olarak bir azalma yaşanmış ve söz konusu oran 2008 yılında %29 olarak gerçekleşmiştir.

²⁷ Hilmi Ünsal, “Türkiye’de Finansal Serbestleştirme Sürecinde İç Borçlanma ve Sermaye Piyasası Üzerindeki Etkileri”, *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, Yıl: 2003, Cilt: 3, 2003, s. 19

²⁸ TÜSİAD, *2006 Yılına Girerken Türkiye Ekonomisi*, Yayın No. TÜSİAD-T/2005-12-414 Aralık 2005 s.10.

²⁹ Fatih Saraçoğlu, 2002, s.60

Tablo 2 : Türkiye'nin Toplam İç Borç Stoku

	Toplam İç Borç Stoku(Milyon YTL)	GSYH(Milyon YTL)	TOPLAM İÇ BORÇ STOKU / GSYİH (%)
1985	7.0	47.2	%15
1986	10.5	68.7	%15
1987	17.2	100.4	%17
1988	28.5	173.7	%16
1989	41.9	305.6	%14
1990	57.2	528.4	%11
1991	97.6	847.0	%12
1992	194.2	1,469.8	%13
1993	357.3	2,664.1	%13
1994	799.3	5,200.1	%15
1995	1,361.3	10,434.6	%13
1996	3,149.0	19,857.3	%16
1997	6,283.4	38,762.5	%16
1998	11,612.9	70,203.1	%17
1999	22,920.1	104,595.9	%22
2000	36,420.1	166,658.0	%22
2001	122,157.3	240,224.1	%51
2002	149,869.7	350,476.1	%43
2003	194,386.7	454,780.7	%43
2004	224,482.9	559,033.0	%40
2005	244,781.9	648,931.7	%38
2006	251,470.1	758,390.8	%33
2007	255,310.0	843,178.4	%30
2008	274,827.3	950,144.3	%29

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı İç Borç İstatistikleri,
<http://www.hazine.gov.tr/irj/portal/anonymous/IcBorc>, 22/04/2009.

Türkiye’de 1990 sonrası dönemde iç borç stokunun miktarında sürekli artış yaşanmıştır. Türkiye’de 1990’lı yıllardan itibaren kamu iç borçlarının artmasının nedeni, iç borçların bütçe açıklarının kapatılmasında sürekli bir finansman aracı olarak düşünülmesi ve verginin alternatifi olarak kullanılmasıdır.³⁰ Bu durum bir anlamda siyasi iktidarın kamusal kaynak temini konusundaki tercihlerini yansıtmaktadır. Başka bir ifadeyle, vergileme yerine borçlanmanın tercih edilmesi, siyasi iktidarın kolay ve popülist maliye politikası uygulamaya yöneldiğini göstermektedir. Öte yandan 2001 yılında Türkiye’de bir likidite sorunu yaşanmış ve ardından büyük bir devalüasyon yapılmıştır. Bu gelişmeden büyük oranda bankacılık sektörü etkilenmiştir. Bankacılık sektöründe yeni yapılanma için kamu ve Tasarruf Mevduatı ve Sigorta Fonu kapsamındaki bankalara aktarılan senetler nedeniyle iç borç stoku daha da artmıştır.³¹ Bundan dolayı Türkiye’de iç borç stokundaki artışın nedeni olarak, sürekli artan kamu açıkları, bu açıkların kapatılmasında etkin vergi politikasının oluşturulamaması ve 2000’li yılların başında bankacılık sektöründe yaşanan krizler gösterilebilir. Bu politikanın sonucu ise, yıllar ilerledikçe ülkemizde üretilen katma değer in daha fazla kısmının borç ödemelerine

³⁰ Hikmet İyidiker ve Yasemin Özügürü, “Türkiye’de Kamu İç Borçlarının Reel Kesim Üzerine Etkiler”, *XVIII. Türkiye Maliye Sempozyumu*, 12-16 Mayıs 2003 Girne-Kıbrıs, s. 476

³¹ <http://www.bumko.gov.tr/aramarapor/Mdemir.pdf>, 17/04/2009

gitmesi ve mal ve hizmet üretimine aktarılan kaynakların azalması olmuştur.³² Bu itibarla borç ödemelerinin ne kadarının anapara ve faiz ödemeleri olduğu önem arz etmektedir. İç borç anapara ve faiz ödemeleri toplamı, iç borç servisini oluşturmaktadır.

2.1.2. İç Borçların Kamu-Özel Bileşimi

Türkiye’de iç borçlanma konusunda incelenmesi gereken bir diğer husus ise; iç borçların kamu-piyasa, başka bir ifadeyle özel bileşimidir. Türkiye’de iç borçların kamu-özel bileşiminin 2001-2008 yılları arasındaki dağılımı Tablo 3’te gösterilmiştir. Bu tabloya göre iç borçların alıcıları arasında en büyük pay kamuya aittir. 2001 yılında hazinenin toplam borç stokunun %66’sı kamuya olan borçlardan oluşurken, piyasaya olan borcu sadece %34 seviyesinde gerçekleştirmiştir. Portföyünde atıl fonu bulunan kamu kurum ve kuruluşlar bu fonlarını yüksek getirisi olan hazine borç araçlarına yatırmayı tercih etmiştir. Ancak bu durum Türkiye’de borçlanma maliyetlerinin sürekli yükselmesine yol açmıştır.

2005 yılından itibaren kademeli olarak bu oran azalmaktadır. Son yıllarda kamunun kamuya olan borcunda bir azalma yaşanmış ve ilgili oran 2005 yılında %32,4 olarak gerçekleşmiştir. 2008 yılında kamunun kamuya olan borcunda azalma yaşanarak %23,9’a düşmüştür. Ancak kamunun piyasaya olan borcu yıllar itibarıyla artış göstermiştir. 2001 yılında %34 olan bu oran 2008 yılına gelindiğinde %76,1 olarak gerçekleşerek rekor seviyeye ulaşmıştır. Bu husus tıpkı portföyünde atıl fonu bulunan kamu kurum ve kuruluşları gibi piyasanın da elindeki atıl fonlarını yüksek getirisi olan hazine borç araçlarına yatırmayı tercih ettiğini açıkça göstermektedir. Türkiye’de kamu iç borçlarının; kamu sektörü-özel sektör bileşimi hususunda yapılan temel tespit; kamu iç borçlanmasında kamu borcunun yerini özel borcun almasıdır.

³² Hilmi Ünsal, 2003,s.194

Tablo 3: İç Borçların Kamu-Özel Bileşimi

	Kamu		Merkez Bankası		Kamu Bankaları		TMSF		Diğer Kamu		Piyasa	
	Miktar(TL)	(%)	Miktar(TL)	(%)	Miktar(TL)	(%)	Miktar(TL)	(%)	Miktar(TL)	(%)	Miktar(TL)	(%)
2001	80.5	66.0	32.5	26.6	22.7	18.6	15.0	12.3	10.2	8.4	41.5	34.0
2002	79.1	52.8	28.1	18.8	24.2	16.2	11.0	7.4	16.5	10.5	70.7	47.2
2003	92.6	47.7	26.9	13.8	27.2	14.0	15.0	7.7	23.4	12.1	101.7	52.3
2004	62.1	37.1	22.1	9.9	27.4	12.2	8.3	3.7	25.4	11.3	141.1	62.9
2005	79.1	32.4	18.9	7.7	27.2	11.7	5.8	2.4	27.2	11.1	164.7	67.6
2006	71,4	28.4	17,8	7.1	19,9	7.9	4,5	1.8	29,3	11.6	180,1	71.6
2007	79.1	32.4	18.9	7.7	27.2	11.7	5.8	2.4	27.2	11.1	164.7	67.6
2008	71,4	28.4	17,8	7.1	19,9	7.9	4,5	1.8	29,3	11.6	180,1	71.6

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı İç Borç İstatistikleri <http://www.hazine.gov.tr/irj/portal/anonymous/IcBorc>, 22/04/2009.

2.2. Dış Borçlar

1980'li yıllardan itibaren uluslararası borç sorununun ve çok borçluluk kavramlarının giderek daha ağırlıklı olarak gündemi işgal etmesi, dış borçların aynı bazda izlenmesi ve bunun standart hale getirilmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu çerçevede Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar dış borç verilerinin standart hale gelmesini sağlamak amacıyla 1984 yılında ortak bir çalışma grubu kurmuştur. Bu çalışma grubunun 1988 yılında önerdiği dış borç tanımı ülkemizde de Hazine Müsteşarlığı tarafından kabul edilmiştir. Dış borç; "Bir ülkenin belirli bir zaman dilimi içerisindeki gayri safi dış borçları, o ülkeye yerleşik olmayan kişilerden bir sözleşmeye dayanılarak sağlanmış olan kısa, orta ve uzun vadeli yükümlülükler toplamı"³³ olarak tanımlanmıştır.

Dış borçlanma, ülkeler arasında fon fazlası bulunan ülkelere fon açığı bulunan ülkelere yönelik akımlar olarak da tanımlanabilir. Dış borçlanma çeşitli açılardan tasnif edilebilir. Ancak en yaygın olanları; borçların vadelerine ve kaynaklarına göre yapılan tasniftir.³⁴ Dış borcun vadesi kredinin anlaşma tarihi ile son anapara geri ödemesinin yapıldığı tarih arasındaki süredir. Dış borcun vadesi bir yıldan kısa veya bir yıla eşit ise kısa vadeli, vadesi bir yıldan beş yıla kadar ise orta vadeli, beş yıldan uzun ise uzun vadeli olarak nitelendirilmektedir.³⁵

Dış borçlanma, ülkeye dışarıdan bir kaynak girişi sağlamaktadır. Bu nedenle dış borçlanma ile ülke dışarısından sağlanan bu kaynaklar, ekonomi üzerinde olumlu etki gösterirler. Dış borçlanmanın dışarıdan kaynak girişi sağlayarak yarattığı bu olumlu etki ekonomi üzerinde hemen etkisini gösterir. Ancak dış borçlanmanın anapara ve faiz ödemeleri ülkede dışarıya bir kaynak çıkışı sağlamaktadır. Bu itibarla anapara ve faiz ödemelerinin yoğun olduğu dönemlerde ekonomi üzerinde olumsuz bir etki yaratır. Dış borçlanma ekonominin dışsal etkilere olan hassasiyetini arttırmaktadır. Özellikle faiz ve kur riski, zaman zaman borçlanan ülke ekonomisinde beklenmeyen etkiler yaratabilmektedir. Bu itibarla her ülke için doğal bir borç sınırı vardır. Bu sınır ülkeden ülkeye farklılıklar göstermektedir. Öncelikle hangi gerekçelerle yapılmış olursa olsun doğal borçlanma sınırının aşılması durumunda borçlanmanın o ülke için faydadan çok bir maliyet unsuru haline geleceği kabul edilmelidir.³⁶ Bu nedenle doğal dış borç sınırının belirlenebilmesi için dış borçlanma miktarının, vadesinin, döviz kompozisyonunun ve bileşiminin analiz edilmesi gerekir.

2.2.1. Dış Borç Stoku

Dış borç stoku kavramı, kamu sektörünün dış borçlarına ilave olarak Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın (TCMB) ve özel sektörün de dış borçlarını içermektedir. Net dış borç stoku ise, toplam kamu dış borç miktarından TCMB, bankalar ile bankacılık sektörünün çıkarılması suretiyle elde edilmektedir. Tablo 4; 1989-2008 döneminde Türkiye'de dış borç stokunun miktarını ve GSYH'ye oranını göstermektedir. Buna göre Türkiye'nin dış borcu mutlak rakam olarak 1989 yılında 30.357 milyar dolar iken, 2008 yılında neredeyse 5 kat artarak 150.766 milyar dolar

³³ Harun Bal, *Uluslararası Finansman, Dış Borç Yönetimi ve Türkiye*, Türkiye Bankalar Birliği, Yayın No:222, İstanbul, 2001, s.14

³⁴ Harun Bal, 2001,s.14

³⁵ Tülay Evgin, *Dünden Bugüne Dış Borçlarımız*, Hazine Müsteşarlığı, A.İ.D. Yayın No. 26, Haziran,2000,s.11

³⁶ Tülay Evgin, 2000, s.16

olmuştur. Türkiye'nin net dış borç stoku artışı 1994 ve 2001 yıllarında duraklama göstererek neredeyse bir önceki yıl verileriyle eşit hale gelmiştir.

Türkiye'nin toplam net dış borçlarının, 1994 ve 2001 yılları haricinde sürekli artan bir trend izlediğini açıkça görüyoruz. 1994 ve 2001 yıllarında dış borçlarda görülen yavaşlama, temel olarak bu yıllarda yaşanan ekonomik krizlerin sonucunda Türkiye'nin uluslararası piyasalarda güvenilirliğinin azalması dolayısıyla borçlanma koşullarının ağırlaşmasına ve uygulanan istikrar programlarına bağlanabilir. Bununla birlikte, dış borçların kriz yıllarının öncesi ve sonrasındaki yıllarda çarpıcı bir şekilde arttığını görüyoruz. Artan dış borçlar hem iktisadi krizin ortaya çıkışında etkili olmakta hem de krizden çıkışta başvurulan bir kaynak niteliği taşımaktadır. Başka bir ifadeyle, artan dış borçlar kendi nedenini ortaya çıkarmakta ve kısır bir döngüye yol açmaktadır. Burada belirtilmesi gereken bir husus da, Hazine Müsteşarlığı'nın 1997 yılında "Dış Finansman Bilgi Sistemi"ne geçmesi nedeniyle 1996 yılı dahil olmak üzere sonraki yılların bu yeni sistemle yani yeni seriyle oluşturulmuş olduğudur. Geçiş dönemi olan 1996 yılının baz alınması nedeniyle eski ve yeni seri arasında bir farklılık söz konusudur. Dolayısıyla, 1996 yılından sonraki dönemde dış borçlardaki değişimlerin bir nedeninin de serilerdeki değişiklikten kaynaklandığı göz önünde tutulmalıdır.

Tablo 4: Net Dış Borç Stoku ve GSYH

	I- Dış Borç Stoku, Bankacılık Sektörel Harç (A-a-b)	A- Toplam Dış Borç Stoku	a. TCMB (-)	b. Bankalar (-)	II- Bankacılık/Parasal Sektör Net Dış Varlıkları (**)	A. Parasal Yetkili ve Mevduat Bankaları (*)	B. Katılım Bankaları ve Yatırım Kalkınma Bankaları	III- NET DİŞ BORÇ STOKU (I-II)	NET DİŞ BORÇ STOK/GSYH (%)	GSYH (USD)	Dönem Sonu ABD Doları Alış Kuru
1989	30,832	43,879	7,810	5,238	475	459	16	30,357	21.3%	142,635	0.0023
1990	36,449	52,377	8,342	7,586	550	604	-54	35,899	17.9%	200,555	0.0029
1991	38,364	53,623	7,215	8,043	1,196	1,571	-375	37,168	18.5%	200,502	0.0051
1992	41,848	58,595	6,730	10,018	3,160	3,533	-373	38,688	18.4%	210,584	0.0086
1993	48,961	70,512	7,293	14,258	1,954	2,279	-325	47,007	19.7%	238,377	0.0145
1994	51,663	68,705	9,777	7,265	4,583	4,907	-324	47,080	26.6%	176,955	0.0384
1995	54,649	75,948	12,171	9,127	6,903	6,709	194	47,746	21.1%	225,941	0.0611
1996	55,043	79,299	12,381	11,874	7,261	7,158	103	47,782	19.6%	243,412	0.1075
1997	66,665	96,351	12,986	16,700	5,624	5,404	220	61,041	22.5%	243,412	0.0023
1998	72,547	103,123	11,006	19,571	9,956	10,838	-882	62,590	25.3%	142,635	0.0029
1999	81,351	118,602	14,090	23,161	2,926	4,049	-1,23	78,425	29.6%	270,947	0.3127
2000	76,538	113,592	24,351	12,703	-1,971	-1,235	-736	78,509	39.9%	247,544	0.5401
2001	97,174	129,527	22,003	10,351	8,755	9,565	-811	88,419	38.4%	265,384	0.6718
2002	106,132	144,095	24,373	13,590	9,918	11,078	-1,161	96,214	31.6%	196,736	1.4396
2003	118,565	160,918	21,410	20,943	15,628	17,097	-1,469	102,938	26.4%	230,494	1.6345
2004	123,322	169,503	15,425	30,755	24,508	25,906	-1,398	98,815	20.5%	304,901	1.3958
2005	66,665	96,351	12,986	16,700	5,624	5,404	220	61,041	22.5%	390,387	1.3421
2006	147,733	207,32	15,678	43,915	39,411	41,063	-1,652	108,322	20.6%	270,947	0.3127
2007	183,467	5248,958	15,801	49,690	50,014	53,106	-3,092	133,452	20.6%	247,544	0.5401
2008	207,956	276,834	13,520	55,358	57,189	60,881	-3,692	150,766	20.3%	741,792	1.5123

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı İç Borç İstatistikleri, <http://www.hazine.gov.tr/irj/portal/anonymus/IcBorc>, 22/04/2009.

Net dış borç stokunun GSYH'ye oranı ise 1989 yılında %21,3 seviyelerinde iken, 1990 yılında bu oran azalarak %17,9 olarak gerçekleşmiştir. 1989 yılından itibaren kademeli olarak azalış gösteren bu oran, 1994 yılında sıçrama göstererek %26,6 olmuştur. 1999 yılına kadar net dış borcun GSYH'ye oranında azalış görülmüş ancak 1999 yılı itibarıyla tekrar artış göstererek %25,3 olarak gerçekleşmiştir. 2000 yılında söz konusu oran artışa devam ederek %29,6 olarak gerçekleşmiştir. Ancak 2001 yılına gelindiğinde söz konusu oran %39,9'a ulaşarak rekor kırmıştır. 2002 yılından itibaren yıllar itibarıyla azalış göstererek 2008 yılında %20,6'ya gerilemiştir. Net dış borç stokunun GSYH'ye oranı özellikle ekonomik kriz yaşanan 1994, 2000 ve 2001 yıllarında çok yükselmiştir.

2.2.2. Dış Borçların Kamu-Özel Bileşimi

Merkezi yönetim dış borç stoku, kredi ve tahvil borcundan oluşmakta, krediler ise uluslararası kuruluşlar, hükümet kuruluşları ve diğer birimlerden başka bir ifadeyle dış piyasadan sağlanmaktadır. Kredi borçlarının dış borçlar içindeki payı, 1989-2008 yılları arasında, -2002 yılı hariç- sürekli azalmış ve 1989 dış borçlar içinde %93'lük bir ağırlığı olmasına rağmen 2008 yılında %44,2 ile en düşük seviyesine gerilemiştir. Kredilerin içinde uluslararası kuruluşların payı, 1989 yılında %16,8 iken 2000 yılına kadar sürekli düşüş göstermiş ve bu yılda %14,3 olmuştur. Ancak 2000 yılından sonra yükseliş trendine girmiş ve 2002 yılında dış borçlar içindeki payı %36,5'e yükselmiştir. 2003, 2004 yıllarında artış devam etmiş, 2005 yılında başlayan azalma, 2008 yılında %27,1 olarak gerçekleşmiştir. Kredilerin içinde hükümet kuruluşlarının payı, 1994 ve 1998 yılları dışında sürekli düşüş göstermiştir. Hükümet kuruluşlarının payı, 1989 yılında %37,5 iken 1993 yılında %28,9, 1994 yılında %29,2 olmuştur. Hükümet kuruluşlarının krediler içindeki payı, 1997 yılında %24,9'a gerilemiş, 1998 yılında %25,6 seviyesine yükselmiştir. Bu yıldan itibaren aralıksız düşüş gösteren bu oran, 2004 yılında %10 seviyesinin altında gerçekleşmiş, 2008 yılında ise %7,9 seviyesine gerilemiştir. Tahvil borcunun dış borçların içindeki payı ise, 1989 ile 2008 arasındaki dönemde -2002 yılı hariç- sürekli artış göstermiştir. 1989 yılında tahvillerin ağırlığı %6,7 iken 2006 yılında %55,8 seviyesine ulaşmıştır. Dış borçlar içerisinde krediler azalış göstermekte ancak kredilerin bileşimi piyasaya doğru artış göstermektedir. Başka bir ifadeyle uluslararası kuruluşlar ve hükümet kuruluşlarına olan krediler azalmakta ama krediler içerisinde piyasanın ağırlığı artış göstermektedir. Krediler içerisindeki piyasaya başka bir ifadeyle özel borçlara tahvil borcundaki artış eklendiğinde yapılan temel tespit, dış borçların bileşiminde; kamu borcunun yerini son yıllarda özel borcun aldığıdır. Bu tespit yapıldıktan sonra kamu borçlarının iç ve dış borçlar bakımından bileşimini incelemek gerekmektedir.

2. 3. Türkiye'de Kamu Borçlarının İç-Dış Borç Dönüşümü

1980 sonrası küresel dönemde Türkiye ekonomisinin dünya mal piyasalarıyla eklemlenmesi 1980 dönüşümü ile başlatılmış, 1989/1990'da da ulusal mali piyasaların serbestleştirilmesi ve uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki kambiyo kontrollerinin kaldırılmasıyla tamamlanmıştır. Türkiye, 1990'lı yıllarda tamamıyla dışa açık bir makro-ekonomik uyum süreci yaşamış ve ulusal ekonominin birikim ve büyüme ilişkileri de bu sürece uygun olarak yeniden biçimlenmiştir.³⁷

³⁷ Erinç Yeldan, "Küreselleşmenin Neresindeyiz? Türkiye Ekonomisinde Borç Sorunu ve IMF Politikaları(1)", http://www.stradigma.com/turkce/kasim2003/makale_06.html, 20/05/2009

1980 sonrası küresel dönemde Türkiye'nin borç yapısında da köklü dönüşümler yaşanmaya başlamıştır. Özellikle 1980'li yıllar ile 1990'lı yılların başında Türkiye toplam kamu borç soku içerisinde dış borçlar önemli paya sahip iken 1990'lı yılların ortasından itibaren kamu borçları içerisinde iç borçlar önemli paya sahip olmuştur. İç borç servisinin olağanüstü bir büyüklüğe sahip olması bir yandan ekonomik istikrarsızlığın önemli bir kaynağını oluştururken, bir yandan da yurt içi tasarrufların sabit sermaye yatırımlarına dönüştürülmesini kısıtlayarak ulusal ekonominin büyüme potansiyelini daraltmıştır.

1990'lı yıllar Türkiye ekonomisinin kamu dengelerinde derin bir çöküşün yaşandığı yıllardır. Gerçekten de iç borç stokunun hızlı artışı, iç borçların çevrilebilmesi ve yeniden istikrar altında büyümeye geçiş sorunları Türkiye ekonomisinin 2000'li yıllardaki ana gündem maddelerini oluşturmuştur.³⁸ Tablo 5 Türkiye'de kamu borçlarının boyutlarında yaşanan bu dönüşümü 1986-2006 yılları itibarıyla açıkça yansıtmaktadır. 1986 yılından itibaren Türkiye'nin iç, dış ve toplam kamu borçlarının sürekli artış göstermektedir. Ancak bu artışlar bazı yıllarda sıçramalar göstermektedir. Bu sıçramaların yaşandığı yıllar genellikle ekonomik krizlerin yaşandığı 1994 ve 2001 yılları ve hemen ertesindeki yıllara tekabül etmektedir. Nedeni ise; ekonomik krizlerin ertesinde alınan istikrar tedbirleri ile yapısal iyileştirmelerdir. Toplam kamu borcu içerisinde iç borç dağılımı incelendiğinde; 1986 yılından itibaren sürekli artış göstermiştir. Ancak bu artışın hızı, dalgalı bir seyir göstermektedir. Dış borç dağılımı incelendiğinde; 1986 yılından 1994 yılına kadar geçen süre içerisinde dış borçlar sürekli artış göstermiştir. Ancak 1994 ve 1995 yıllarındaki iç ve dış borç gerçekleştirmeleri birbirine eşittir. 1996 ve 1997 yıllarında dış borç stoku azalış göstermiş ancak 1998 yılından itibaren tekrar artış göstermiştir. 2001 yılına gelindiğinde dış borç stoku 2000 yılına oranla azalış göstermiş ancak 2002 yılından itibaren sürekli olarak yükseliş göstermiştir. Dış borç stokunun azalış gösterdiği yıllar genellikle ekonomik krizlerin yaşandığı dış piyasalardan borç almanın zorlaştığı dönemlere tekabül etmektedir. Net kamu borcu; 1986 yılından 2008 yılına kadar geçen sürede 1994 yılı hariç olmak üzere sürekli artış göstermiştir. 1994 yılı hem iç borç ve dış borç hem de net kamu borcunun azalış gösterdiği özel bir yıldır. Çünkü 1994 yılında yaşanan ekonomik kriz nedeniyle kamunun hem iç hem de dış piyasada borç bulma kapasitesi azalmıştır.

³⁸ Erinç Yeldan, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.128

Tablo 5: Türkiye’de Kamu Borçlarının Boyutlarındaki Dönüşüm

YILLAR	İç Borç Stoku (Milyar \$)	Dış Borç Stoku (Milyar \$)	Net Kamu Borcu (Milyar \$)	GSMH (1987 Fiyatlarıyla)	Net Kamu Borcu/GSMH (%)
1986	13,9	16,66	30,56	4,3	21
1987	16,9	21,11	38,01	4,2	25
1988	15,7	22,18	37,88	3,9	27
1989	18,15	23,04	41,19	4,0	30
1990	19,53	26,04	45,57	4,1	25
1991	19,24	27,29	46,53	3,8	30
1992	22,71	28,4	51,11	4,1	32
1993	24,72	31,45	56,17	3,9	31
1994	20,82	33,4	54,22	3,6	39
1995	22,29	33,9	56,19	4,4	36
1996	29,28	32,5	61,78	4,1	42
1997	30,68	31,62	62,3	3,8	39
1998	37,14	32,45	69,59	3,3	41
1999	42,44	34,64	77,08	3,3	56
2000	54,22	40,52	94,74	4,7	53
2001	84,86	38,73	123,59	4,4	85
2002	91,69	56,78	148,47	7,4	75
2003	139,26	63,35	202,61	7,3	69,9
2004	167,26	68,59	235,85	7,8	62,2
2005	182,43	64,64	247,07	6,8	55,2
2006	178,9	66,43	245,33	6,0	48,3

Kaynak: Devlet Planlama Teşkilatı Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, <http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?IcerikRef=1678&WorkArea=ctl38>, 24/06/2009.

Toplam kamu borcu içerisinde iç borç ve dış borç dağılımı yıllar itibarıyla Tablo 5’ten incelendiğinde; 1996 yılına kadar dış borçların daha fazla olduğunu ancak 1997 yılından itibaren iç borçların dış borçları geçtiği açıkça görülmektedir. Ayrıca tabloda net kamu borcunun GSMH’ye oranı yer almaktadır. Bu oran; 2001 yılına kadar sürekli artış göstermiş ancak 2001 yılında %85 olarak gerçekleşerek rekor seviyesine ulaşmıştır. 2001 yılından itibaren azalış göstererek 2006 yılında %48,3 olarak gerçekleşmiştir. Bu azalışın arkasında yatan ana unsur; bu yıllarda GSMH’de 2002 yılından itibaren görülen artışlardır. 1990’lı yılların ortasına kadar önde giden dış borçlanmanın yerini 1990’lı yılların ortasından günümüze kadar iç borçlanma almıştır.

1980 sonrasında Türkiye toplam borçları içerisinde 1990’lı yılların ortasından itibaren kamunun dış borç miktarı ve oranı azalırken kamunun iç borç miktar ve oranı artış göstermiştir. Ancak yukarıda iç borçlar incelenirken kamu iç borcunun 2000’li yılların ortasından itibaren piyasaya kaydığı ortaya konulmuştur. Bu husus Türkiye’nin toplam brüt dış borç miktarı ile birlikte değerlendirildiğinde Türkiye’de piyasanın başka bir ifadeyle özel kesiminde 2000’li yılların ortasından itibaren dış borç miktarı artış göstermiştir. Türkiye’nin kamu dış borcu iç borca kayarken, iç borç da kamu sektöründen piyasaya kaymış piyasada dış borçlanmasını arttırmıştır. Bu husus, piyasanın dış piyasalardan belirli bir kur riski üstlenerek borçlanıp Türkiye’de kamu sektörünü finanse ettiğini göstermektedir. Tablo 6 Türkiye’de; 2002-2008 yılları arasındaki Türkiye’nin brüt dış borç stoku göstermektedir. Tablo 6 incelendiğinde 2004 yılından itibaren brüt dış borç stoku içerisinde hem kısa vadede hem de uzun vade de kamu ve TCMB’nin dış borçları azalırken özel kesimin dış borçlarının artış gösterdiğini açıkça göstermektedir.

Tablo 6: Türkiye'nin Brüt Dış Borç Stoku(Milyon\$)

	Kısa Vadeli Borçlar			Uzun vadeli Borçlar			Toplam
	Kamu	TCMB	Özel	Kamu	TCMB	Özel	
2002	915	1655	13,854	63,619	20,348	29,137	129,527
2003	1,341	2,860	18,812	69,503	21,513	30,066	144,095
2004	1,840	3,287	27,082	73,828	18,123	36,758	160,918
2005	2,133	2,763	33,392	68,278	12,662	50,274	169,503
2006	1,750	2,563	38,335	69,832	13,115	81,730	207,325
2007	2,163	2,282	38,747	71,321	13,519	120,926	248,958
2008	3,248	1,856	45,610	74,917	11,664	139,539	276,834

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı Dış Borç İstatistikleri, <http://www.hazine.gov.tr/irj/portal/anonymous/DisBorcIstatistikleri>, 24/06/2009.

Sonuç

Türkiye'de 1980 sonrası küresel dönemde kamu iç borç ve dış borç yapısında dönüşüm yaşanmıştır. Özellikle 1980'li yıllar ile 1990'lı yılların başında Türkiye toplam kamu borç stoku içerisinde dış borçlar önemli paya sahip iken 1990'lı yılların ortasından itibaren bu hususta köklü bir dönüşüm yaşanmaya başlamış ve kamu borçları içerisinde iç borçlar önemli paya sahip olmuştur. Ancak iç borçlar içerisinde; kamu iç borcunun 2000'li yılların ortasından itibaren piyasaya kaydığı saptanmıştır. Bu açıdan Türkiye'nin borçlanma yapısında bir dönüşüm söz konusu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak Türkiye'nin dış borcu 1990'lı yılların ortasından itibaren iç borca; iç borcu da özellikle 2000'li yıllardan sonra kamudan piyasaya dönüşürken; iç piyasa 2000'li yılların ortasından itibaren kamu borcunu kendi öz kaynakları ile değil dış piyasalardan finanse etmiştir. Türkiye'de piyasanın dış borç miktarı artış göstermiştir. Başka bir ifadeyle iç piyasa dış piyasalardan belirli bir kur riski üstlenerek borçlanmış ve Türkiye'de kamu sektörünü finanse etmiştir. Bu açıdan değerlendirildiği takdirde; Türkiye'de kamu borçları dış piyasadaki iç piyasaya, iç piyasadaki özele doğru yönelmiştir. Ancak özel sektörün bunu dış piyasalardan borçlanarak finanse etmesi nihai borç alıcısının başka bir ifadeyle yabancı piyasaların Türkiye'den yaptığı kaynak transferinde bir değişiklik yaratmamış sadece biçim değiştirmiştir. Sonuç olarak, Türkiye'nin borçlanma yapısında bir dönüşüm nihai borç alıcısı açısından olmamış ve borçlanmanın gelişmekte olan ülkelerin yapısal bozukluklarından dolayı borç alıcısının bir merkez ülke olması değişmemiştir. Borçlanma konusunda yapısal bir süreklilik olmakla birlikte borç yapısında dönüşüm vardır.

Kaynakça

- Açba, S. (1991), *Devlet Borçlanması*, 1.Baskı, Adım Yayıncılık, Ankara.
 Bal, H.(2001), *Uluslararası Finansman, Dış Borç Yönetimi ve Türkiye*, Türkiye Bankalar Birliği, Yayın No:222, İstanbul.

- Boratav, K. (1993), Türkcan, Ergun, *Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT’ler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı.
- Eğilmez, M. (2004), *Hazine*, Remzi Kitabevi, Yenilenmiş 4. Baskı.
- Eğilmez, M. ve Kumcu, E. (2001) *Ekonomi Politikası*, Ekonomi Politik Yayınları.
- Eker, A. ve Meriç, M. (2000), *Devlet Borçları: Kamu Kredisini*, 3. Baskı, Anadolu Yayıncılık, İzmir.
- Emil, F., Yılmaz, H. H. ve Van Rijckeghem, C. (2005), *Kamu Borcu Nasıl Oluşturdu? Bu Noktaya Nasıl Gelindi? Turkish Debt 1990-2002: How Did We Get Here*, TESEV Yayınları.
- Erol, A. (1992), *Ekonomik Etkileri Açısından Türkiye’de Devlet Borçları(1981-1990)*, Maliye ve Gümrük Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayın No:1992/324, Ankara.
- Evgin, T. (2000), *Dünden Bugüne Dış Borçlarımız*, Hazine Müsteşarlığı, A.İ.D. Yayın No. 26.
- Güler, B., A. (1998), *Yerel Yönetimler Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara.
- Kepenek, Y.(1990), *100 Soruda Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KIT)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Oyan, O., Aydın, A. R. (1991), *Türkiye’de Maliye ve Fon Politikaları Alternatif Yönelişler*, Adım Yayıncılık.
- Soylu, H. (1997), *Türkiye’de Senyoraj Gelirleri ve Kamu Açıkları*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No:81.
- Yeldan, E. (2006), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ceyhan, M. S. (2005), “Türkiye’de Kamu Borçlarının Boyutları ve Karşılaştırılması İle Kamu Borçlanma Gereğinin Temel Nedenleri”, *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 1-2, s. 653-661.
- Hazine Dergisi (Cumhuriyetin 80.Yılı Özel Sayısı 2003), T.C. Hazine Müsteşarlığı, Ankara.
- Saraçoğlu, F. (2002), “1980-2001 Yılları Arasında Türkiye’de İç Borçların Yapısal Gelişimi Ve Değerlendirilmesi”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, Sayı:45 Cilt:13, s 54-81.
- Ünsal, H. (2003), “Türkiye’de Finansal Serbestleştirme Sürecinde İç Borçlanma ve Sermaye Piyasası Üzerindeki Etkileri”, *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt: 3, 2003, s. 192-211
- İyidiker, Hikmet ve Özügurlu, Yasemin (2003), “Türkiye’de Kamu İç Borçlarının Reel Kesim Üzerine Etkileri”, *XVIII. Türkiye Maliye Sempozyumu*, Girne-Kıbrıs
- TÜSİAD, *2006 Yılına Girerken Türkiye Ekonomisi*, , Yayın No. TÜSİAD-T/2005-12-414 Aralık 2005.
- Bangura, Sheku, Kitabire, Damoni, Powell, Robert, *External Debt Management in Low Income Countries*, IMF Working Paper, WP/00/196, IMF, Aralık 2000, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2000/wp00196.pdf>, 26/03/2009.
- Yeldan, Erinç, *Küreselleşmenin Neresindeyiz? Türkiye Ekonomisinde Borç Sorunu ve IMF Politikaları(1)*, http://www.stradigma.com/turkce/kasim2003/makale_06.html, 20/05/2009.

<http://www.bumko.gov.tr/arastirmarapor/Mdemir.pdf>, 17/04/2009.

<http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?IcerikRef=1678&WorkArea=ctl38>, 17/06/2009.

http://www.hazine.gov.tr/sosyal_guvenlik.pdf, 11/04/2009.

<http://www.hazine.gov.tr/irj/portal/anonymous/IcBorc>, Hazine Müsteşarlığı İç Borç İstatistikleri, 22/04/2009.

<http://www.hazine.gov.tr/irj/portal/anonymous/DisBorcIstatistikleri>, 24/06/2009.

<http://idari.cu.edu.tr/igunes/yerel/borclanma1.htm>, 16/06/2009.

4749 sayılı Kamu Finansmanı ve Borç Yönetiminin Düzenlenmesi Hakkında Kanun, RG; 09/04/2002, 24721.